

שיטתו החינוכית של שד"ל

שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) חי בצפון איטליה בשנים 1800–1865. הוא נולד בטריאסטי¹ לאביו חזקיה, חרט עץ ותלמיד חכם שהיה אהוב על כל מכריו – יהודים ונוצרים, ולאמו מרים מלכה לבית לולי. שני אחיו הגדולים נפטרו בעודם ילדים, ונותרו רק הוא ואחותו הצעירה, רחל נחמה.² שד"ל, שתרים ליצירה התרבותית היהודית באיטליה ולהפצתה, היה הוגה דעות, פרשן מקרא, חוקר מקרא, חוקר ספרות, משורר ומחנך, ונמנה עם אבות "חכמת ישראל". הוא נחשב לראשון הפרשנים היהודים המודרניים. פרשנותו מיוסדת על המסורת היהודית ועל אמונה בקדושת המקרא, והיא מהווה מעין מיזוג של הפרשנות היהודית הקלאסית, של הפרשנות הביקורתית ושל הפרשנות העברית החדשה. בשנות ילדותו הייתה טריאסטי נתונה לשלטונה של צרפת במשך שלוש-עשרה שנים, למעט הפסקה קצרה בימי נפוליאון בונפרטה. הוא גדל אפוא בדורה של קיסרות נפוליאון המהפכנית, בתקופת הכיבוש הצרפתי ובעת ביטולו. בשנת 1814, לאחר מלחמת אוסטריה-אנגליה נגד צרפת, חזרה טריאסטי לשלטון בית

- 1 שד"ל, "תולדות דוד לוצאטו עד שנת תקע"ד" (אוטוביוגרפיה), בתוך: מ' (עמנואל) בונדי (עורך), מכתבי שפת קדש, כוללים מכתבים, משלים ומליצות, נוסחות מצבות מאנשים מצויינים, גם תולדות וחי גדולי ישראל מסעות... ועוד, פראג 1857 (להלן: תולדות שד"ל), עמ' 62. מלומדי טריאסטי היו מעורבים בתרבות חילונית. השכלתם הייתה רחבה יותר משל שאר האיטלקים, אולי בגלל מצבה הגיאוגרפית של העיר. הסופרים העבריים של טריאסטי הצטיינו בידיעת הספרות האיטלקית, הלטינית, הגרמנית (שהייתה הלשון הרשמית של המדינה) והצרפתית (שהייתה לשונם של משכילי אירופה). קהילת טריאסטי הייתה ידועה בערנותה לבעיות החינוך ובדאגתה לטיפוח הלשון העברית. היא הצטיינה גם בהקמת מוסדות צדקה וגמילות חסדים. על יהודי טריאסטי בתקופה זו ראו ספרה של לואיז דובין, יהודי הנמל (L.C. Dubin, The Port Jews of Habsburg Trieste, Absolutist Politics and Enlightenment Culture, Stanford 1999). על בואה של המשפחה לטריאסטי – שם, עמ' 21–22, על ההשכלה של היהודים – שם, עמ' 136–137. על תולדות העיר טריאסטי ועל הקהילה היהודית בה בימי שד"ל, ראו לאחרונה ט' כהן, עוגב נאלם, חייה ויצירתה של המשוררת היהודייה-איטלקייה רחל מוֹרְפּוֹרְגוֹ, ירושלים תשע"ו, עמ' 35–52.
- 2 א' כהנא, "שמואל דוד לוצאטו – חייו ופעלו הספרותי: רשימה ביאוגרפית", השלוח ג (תרנ"ח), עמ' 58–68, 337–343; שם ד (תרנ"ח-תרנ"ט), עמ' 58–68, 153–159; י' בשיא (עורך), פירוש שד"ל לתורה, בראשית, על פי כתב-יד האחים פארדו, ירושלים תשע"ו, עמ' יא-ב.

הבסבורג, שעמד בראש קיסרות אוסטריה. החינוך תחת השלטון האוסטרי זימן לשד"ל אפשרות לקשור קשר עם תרבות אשכנז ועם עולם ההשכלה היהודית באשכנז ובארצות הקיסרות האוסטרית. סביבת גידולו הייתה חדורת מסורת יהודית, מחד גיסא, ומושפעת מתרבויות של שלושה עמים: איטלקים, גרמנים וצרפתים, מאידך גיסא. חכמיה של החברה היהודית בצפון איטליה השתדלו לחזק בלב היהודים המתבוללים למחצה את העבותות שקישרו אותם למסורת היהודית. בני טריאסטי, כמו שאר קהילות איטליה תחת השלטון האוסטרי, נבדלו מהיהודים בקהילות מזרח-אירופה, שהתנגדו לרכישת השכלה חילונית. כיוון שיהודי טריאסטי לא היו מבוזרים מבחינה תרבותית מן העולם המקיף אותם, והתעניינו בתנועת ההשכלה שהייתה נפוצה בשכבה הנאורה באירופה, הם קיבלו ברצון את מדיניות התרבות של הקיסר האוסטרו-הונגרי, פרנץ יוזף, שחיבה לכלול בתכנית הלימודים של בתי הספר היהודיים ברחבי האימפריה ההבסבורגית מקצועות חול והוראת לשון המדינה. בקהילתו של שד"ל לא שרר מתח של ממש בין חכמות חיצוניות ובין התרבות התורנית. אדרבה, שד"ל חי בסביבה חברתית, שבה נתפס המיזוג בין לימודי חול לחינוך דתי כטבעי, שלא כבקרבי יהודי מזרח-אירופה, שחלקם רופפו את מחויבותם למסורת, וחלקם אף נטשו למען ההשכלה וההשתלבות בעולם הנוכרי.

השכלתו של שד"ל

בגיל עשר התחיל שד"ל ללמוד תלמוד אצל הרב אברהם אליעזר הלוי, יליד ירושלים, שהיה הרב הראשי בטריאסטי בשנים 1802–1825, אולם בגיל חמש-עשרה הפסיק את לימודיו אצלו. בבית הספר הציבורי היהודי למד באותה תקופה, לבד מעברית, גם איטלקית ולטינית, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה כללית. את כל המקצועות האלה למד בהנאה, באהבה ובשקידה, ובמקביל התחיל ללמוד גרמנית וצרפתית אצל מאיר רנדגר.³

3 תולדות שד"ל (לעיל הערה 1), עמ' 64. רנדגר (1780–1853), יליד דרום גרמניה, שהה כ-35 שנים בטריאסטי, התערה בקהילה היהודית בעיר, ובשנים 1832–1834 אף מילא את מקומו של רב הקהילה. הוא נמנה עם חוג המשכילים, פרסם מאמרים רבים בעיתונות וחיבר ספרים. בשנים 1809–1813 הייתה טריאסטי שייכת למחוז איליריה, שהוקם על ידי נפוליאון והיה נתון לשלטון צרפתי. בהמשך חייו של שד"ל הייתה הלשון הצרפתית שגורה על פיו, והוא רכש בקיאות גם בספרות צרפת. בהיותו כבן 11 קיבל מידי "הדיראקטאר" הצרפתי כפרס ספר של מונטסקייה, ומאז קרא שירה צרפתית, כעדותו: "גם במשוררי צרפת הייתי קורא, וכל

בגיל אחת-עשרה התחיל לחבר ספר דקדוק עברי בלשון האיטלקית, ובהיותו בן שתים-עשרה החל לתרגם מאיטלקית לעברית את תולדות חיי הממשל היווני אֵיזוֹפּוֹס,⁴ וכן כתב לעצמו כמה פירושים לחומש. באותה עת מצא בגניזה שבעליית בית הכנסת את החיבור פתשגן, מעין פירוש לתרגום אונקלוס, והעניק לו את השם ספר יא"ר.⁵ בחומר זה השתמש שד"ל כעבור שבע-עשרה שנים בכתיבת פירושו אוהב גר.

לימודיו של שמואל דוד נקטעו כאשר חלה בגיל שלוש-עשרה. בעטייה של מחלתו עזב את לימודיו בבית ספרו ובתלמוד-תורה, ונאלץ להישאר בחיק משפחתו. אף שהמשיך ללמוד תורה עם אביו והשתתף בקביעות בשיעור יומי בתלמוד אצל הרב אברהם אליעזר הלוי, את עיקר השכלתו רכש בכוחות עצמו. באוקטובר 1814, תקע"ה, פרצה מלחמה בין אוסטריה לבין צרפת.⁶ שד"ל מספר: "זו היתה עת צרה לאנשי העיר, כאשר בתים רבים ניזוקו."⁷ בשנה זו, בהיותו בן ארבע-עשרה, נפטרה אמו מרים והיא בת 53, ושמואל דוד הנער נאלץ לסייע לרווחת משק הבית.⁸ את מלאכת הבישול לימדה אותו בת דודתו רחל מוֹרְפּוֹרְגוֹ, המשוררת העבריייה הראשונה, שהייתה מבוגרת ממנו בעשר שנים. רחל הייתה "אשת חכמה במקרא בתלמוד ובזהר, גם אוהבת שיר".⁹ היא עיצבה במידה

זה בספרים שהייתי קונה מזמן לזמן, במעט פרוטות שהיה נותן לי אדוני אבי" (המגיד, שנה ו [1862], גיליון 21, עמ' 165–166).

4 שד"ל תרגם שני ספרים, חיי איסופו ומשלי איסופו – "מתורגם עברית מאת שמואל דוד לוצאטו הקטן בשנת ובתחוננים אובילם בפרט קטן" (שנת 1813).

5 פירוש עלום שם, שנדפס בתוך חומש נתינה לגר, וילנא תרל"ד (1874) (ד"צ: ירושלים תשכ"ח). בהקדמה לספרו אוהב גר, מהדורת תק"ץ, מתאר שד"ל את מציאת כתב היד, והוא כותב כי "נשאר ספרו טמון בחשך ואיש לא ידעו, עד אשר הקרה ה' אלהי לפני ומצאתיו מושלך בין בלויי הספרים הגנוזים בעלית בית הכנסת ועומדים לקבורה. ואראהו ואחמול עליו, ואחמדהו ואקחהו, ואביאהו אל ביתי, והנה הוא שלם מראש ועד סוף, איננו חסר דבר, רק שמו ושם כותבו איננו כתוב עליו, ואני אקראהו בשם ספר יאר כי בשנת יא"ר [שנת רי"א, 1451] לאלף הששי הועתק, כי כן כתוב בסופו" (שם, עמ' xi).

6 תולדות שד"ל (לעיל הערה 1), עמ' 67–68.

7 שם, עמ' 67.

8 שם, עמ' 67–68. בקרב יהודי טריאסטי היה נהוג, שבגיל שלוש-עשרה או ארבע-עשרה מתחיל כל נער לעבוד במלאכה או בבית מסחר, ולעבודה כזאת נועד אף שד"ל. אולם אמו טרם מותה התנגדה לכך, "לבלתי ימוש מאהל התורה והחכמה" (שם, עמ' 68; המגיד, שנה ב [1858], עמ' 19). גם בהתבגרו סירב שד"ל לעסוק במלאכה או במסחר, לבל יפריעו לו עיסוקי החולין בלימודיו.

9 תולדות שד"ל, עמ' 68; המגיד, שנה ב (1858), עמ' 19; ראו י' ברלוביץ, "רחל מורפורגו: התשוקה אל המוות, התשוקה אל השיר – לטיבה של המשוררת העברית הראשונה בעת

ניכרת את אורח לימודיו בילדותו והטביעה בו את האהבה לשירה. הוא מספר כי פעמים רבות, בשעה שהיה עסוק בעבודות מטבח, קרא והגה בבעיות בתחומי מחשבת ישראל, הלשון ופרשנות המקרא.

בתום לימודיו בבית הספר העממי שלט היטב בספרות עברית, איטלקית וצרפתית. לפי עדותו, לא הספיקו ידיעותיו בגרמנית ובלטינית באותה עת לקריאת ספרות בלשונות אלה. לכן לאחר שסיים את לימודיו, למד לטינית באופן אינטנסיבי. הוא שקד על לימודי הגרמנית כדי להבין את ספריהם של משה מנדלסון וגֶזְנִיּוּס,¹⁰ ובהמשך לימודיו שלט בקריאה בה. בהגיעו לגיל חמש-עשרה סיים שד"ל לכתוב את קובץ שיריו הראשונים, שאותו כינה כְּנוֹר נעים. הקובץ מכיל שלושים יצירות, וביניהן "סדר עבודת יום הכפורים", שבו הוא מתאר בחרוזים את עבודת יום הכיפורים בבית המקדש.¹¹

בהיותו בן שש-עשרה הציע לו הרב אברהם אליעזר הלוי לכהן כרב בישראל והבטיח להסמיכו בגיל עשרים. אולם שד"ל, שלא כיוון את דרכו לרבנות, דחה את ההצעה, שהייתה עשויה לפרנסו בכבוד, ובחר לעסוק במדעי היהדות. את פרנסתו מצא בשיעורים פרטיים. במאי 1816 הגיע לטריאסטי בן דודו, שמואל חיים בן דוד לולִי (שהיה ידוע כמשורר בראשי-תיבותיו שחבד"ל), כדי לשמש מורה פרטי לילדי אחת המשפחות המכובדות בעיר, ונשאר בה שלוש שנים. מן המפגש בין השניים הֵנְצָה חברות בלב ובנפש, שהשפיעה באופן משמעותי על שד"ל. שד"ל כותב כי שחבד"ל היה "מחונן בשכל חריף ובאהבה חזקה לאמת, שימשו לי יתרונו כדחיפה

החדשה", סדן, מחקרים בספרות עברית, ב, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 11–48, בעיקר עמ' 12–17; "כך-לוי", "משוררת עבריה וייחודה", הצפה, 1994.4.15, עמ' 5. שד"ל נהג לבקר מדי יום בבית רחל בטריאסטי ולעיין שם בספרים מתוך הספרייה הגדולה של ספרים עבריים מעיזבונו של הרב דוד לוצאטו. "מן הביבלאטעהק [=ספרייה] ההיא קנינו אני ורחל רוב ידיעותינו בחכמות הישראליות ושעות הרבה היינו אני והיא מדברים ומתווכחים יחד בענייני תורה וחכמה" (שד"ל, מכתב למי שטרן, כ"ו באייר תר"ז, 1847, כוכבי יצחק, 35 [וינה 1868], עמ' 17). על הקשרים המיוחדים בין שד"ל לרחל, ראו לאחרונה ט' כהן, עוגב נאלם (לעיל הערה 1), עמ' 89–94, 169, 172–190.

10 פרידריך היינריך וילהלם גזניוס (Gesenius, 1786–1842) היה מזרחן וחוקר מקרא גרמני. משנת 1811 שימש פרופסור לתיאולוגיה באוניברסיטת האַלֶה שבגרמניה, ונחשב לאחד ממניחי היסוד למחקר לשון המקרא על סמך השוואתה עם שאר הלשונות השמיות ולאחד מגדולי חוקרי המזרח.

11 הספר התפרסם כעבור עשר שנים בבכורי העתים, יב, תקפ"ו (1825). החלק השני של כנור נעים נדפס תחילה בפדובה 1879, ולאחר מכן במהדורה המלאה של כנור נעים: ספר כולל שיר משירים שונים, שהופיעה בוורשה תרע"ג (1913).

וביקורתיותו כסייג למחקרי; ואהבתו היתה לי נחמה ועידוד בעמלי ובבדידותי. אני הייתי מראה לו כל חיבור חדש שכתבתי ומספר לו על כל רעיון שצמח במוחי, והויכוח הידידותי אתו היה מביא לי תמיד תועלת רבה".¹²

בגיל שבע-עשרה סיים ללמוד בפעם הראשונה את הש"ס. בהיותו בן שמונה-עשרה (1818) כבר יצאו לו מוניטין כמשורר וכחוקר, ואז פגש והכיר אישית את ר' יצחק שמואל רג"ו (יש"ר; 1784–1855),¹³ שאתו כבר התכתב בשאלת זמנם של הניקוד והטעמים.¹⁴ ההיכרות ביניהם הפכה במהרה לידידות. יש"ר הפך למעריצו של שד"ל, והוא אף המליץ עליו מאוחר יותר לשמש מורה-פרופסור בבית המדרש לרבנים שהקים בפדובה, כדי שיוכל להקדיש את מרב זמנו להוראה ולמחקר.

בן עשרים החל שד"ל לבסס את עיקר פרנסתו על מתן שיעורים לתלמידים בבתייהם, ומאוחר יותר לימד גם בבתייהם של יהודים אמידים.

ב-1821 הורה קיסר אוסטריה ליהודי טריאסטי להדפיס סידור עברי כמנהג אשכנז בלויית תרגום איטלקי. העבודה הוטלה על שד"ל, שהיה אז בן עשרים ואחת, והוא השלימה תוך שנה. פרסומו של סידור זה, שיצא לאור בווינה, הקנה לו שם בקהילות יהדות איטליה, ואף היטיב את מצבו הכלכלי.¹⁵ כעבור שנים אחדות, בשנת 1829, הוציא לאור גם סידור לפי מנהג איטליה, ובמהלך השנים הודפס סידור זה בכמה מהדורות.¹⁶

בשנת 1829 התמנה שד"ל מרצה ללשון (עברית וארמית), למקרא, לספרות עברית, להיסטוריה יהודית ולמחשבה דתית בבית המדרש האיטלקי לרבנים בפדובה (Collegio Rabbinnico Italiano), הראשון באירופה שלמדו בו לימודי קודש וחול – כאמור, בהמלצתו של יש"ר ובאישור ממשלת אוסטריה. פדובה, שאליה

12 שם, עמ' 30–31.

13 יש"ר היה משכיל ופרשן מקרא יהודי מגוריצייה (Gorizia) שבצפון מזרח איטליה. הוא תרגם את התורה לאיטלקית בשנת 1821, ובשנת 1829 ייסד את בית המדרש לרבנים בפדובה שבאיטליה (שד"ל, פרקי חיים [ליקט ותרגם מ"א שולוואס], ניו-יורק תשי"א, עמ' 31). הקשר של שד"ל עם רג"ו נוצר באמצעות קרובו, שמואל חיים בן דוד לולי (גוריצייה, איטליה 1788–1843), מן המשכילים שפרסמו את רשימותיהם בכתב-העת המשכילי בכורי העתים, שראה אור בווינה בשנים 1820–1831 (ראו אגרות שחבד"ל אשר הריץ ליצחק שמואל רג"ו... אגרותיו לשד"ל, אוסף אגרותיו, "דבר שמואל", בעריכת י"ח קסטיליוני, התפרסם בשנת 1895). רג"ו נודע כאחד מחוקרי היהדות החשובים בתקופת ההשכלה.

14 שד"ל, פרקי חיים (שם), עמ' 31.

15 על סיפור המעשה המעניין שמאחורי תרגום הסיפור, ראו תולדות שד"ל, המגיד, שנה ז (1863), גיליון 31, עמ' 245; וכן שד"ל, פרקי חיים (לעיל הערה 13), עמ' 46–47, 102.

16 התרגום הודפס גם בליוורנו בשנת 1859 ובמאנטובה בשנת 1865.

עבר, הייתה באותה תקופה עיר עתירת תרבות ונמנתה עם המרכזים הכלכליים של צפון איטליה בחבל וֶנֶטו. בעיר זו, שבה פעל עד סוף ימיו, חייתה קהילה יהודית גדולה ומבוססת של צאצאיהם של מגורשי ספרד (1492).

מינוי שד"ל לכהונת מורה אפשר לו להתמסר לעבודת המחקר.¹⁷ בבית המדרש המודרני, שעם מייסדיו נמנה,¹⁸ הוא הפיץ תורה למעלה משלושים שנה. שד"ל ראה בבית המדרש בפדובה סכר אחרון לבלימת חיסולה של היהדות באיטליה.¹⁹

המטרות החינוכיות של שד"ל

אחת המטרות של דרכו המיוחדת בתוכני ההוראה הייתה, כפי שהוא מספר במכתבו לבעריש בלומנפלד ב-5.3.1833: "למצוא מרפא לנגעי בני עמי, ולהישיר

17 בשנה זו חלה תפנית בדרכו, כפי שהוא כותב (בסוף ספרו כנור נעים, א, וויין תרל"ה (1875)): "בשנת 1829 בקירוב, בהיותי בבית הכנסת בעיר גוריציא ובדברי שם עם החכם המפורסם יש"ר, ספר לי הוא על אודות הספר Lehrgebäude של גוניוס, והרבה כל-כך בשבחו, עד כי הבעיר בלבי קנאה גדולה לנסות בכזה את כוחי, ובאותו בית-כנסת נשבעתי בלבי לעשות ספר יותר משובח [...] וזה אולי לא כל כך לכבוד עצמי, מאשר לכבוד האומה: היה נראה לי כפחיתות כבודה, כי תפארת ידיעת הלשון העברית תהיה לאיש נכרי [...] ועד עתה – וכבר עברו עלי ארבע שנים – לא עבר רגע מבלי חשבי על דבר ריפורמה בדקדוק העברי: לעשותו מדע נשען על יסודות נאותים לוי".

18 יחד עם שד"ל לימד שם הלמדן ר' הלל ד'י ל'א טוֹרְי הכהן (תרגם לאיטלקית סידור תפילה דו-לשוני, תפילות ישראל כמנהג האשכנזים המכונה "תפילות ישראל", פדובה תרל"ח, 1878), ומנהלו הראשון היה גבריאל טריאסטי (נחשב לגביר, תומך בכתב העת כרם חמד ובחכמת ישראל). לייסוד בית המדרש גרמה דרישתה של ממשלת אוסטריה, שהרבנים בלומברדיה ובוונציה יהיו בעלי השכלה כללית, והמוסד היה מכוון לשמש את קהילות המחוזות האלה. מספר התלמידים שם היה מועט, אך גבריאל טריאסטי הצליח להחיות את לימוד התורה ואת מחקר היהדות באיטליה, וכמה שנים לאחר מותו בשנת 1871 נסגר בית המדרש, ונפתח ברומא רק כעבור שש-עשרה שנים.

19 שד"ל כתב על כך מכתב אל ה' גולדנברג בבוליחוב, 15.12.1835. הוא מספר לו על חילונם של היהודים באיטליה: "כת המתחכמים הפורקים עול רבה היא ביננו, ובפרט בבחורים צעירי ימים, וביותר בלומדי החכמות באוניווערסיטעט". הוא מספר שהתרבות היהודית המפוארת של איטליה נמצאת בנסיגה גדולה, ובית המדרש בפדובה הוא סכר אחרון בפני חיסולה (אגרות שד"ל [העבריות], א-ב, פרזעמישל, קראקא תרמ"ב-תרנ"ד [1882-1894], עמ' 323). בשנה הראשונה להקמת בית המדרש למדו בו מעט מאוד תלמידים, כפי ששד"ל כותב: "המדרש הזה ראשיתו מצער, והתלמידים בו בשנה הראשונה הזאת ארבעה" (שם, עמ' 170-171). גם אחרי שש שנות הוראה במקום הוא כותב כי רק ארבעה תלמידים, כולם מאיטליה, "יצאו מן הקאלעגיוס בכתר הרבנות" (שם, עמ' 317). תיאור מפורט ומתועד של תקופתו, קורות חייו ופרסומיו של שד"ל, ראו ש' ורגון, שמואל דוד לוצאטו – ביקורתיות מתונה בפירוש המקרא, רמת-גן תשע"ג, עמ' 23-54; א' חמיאל, "הדרך הממוצעת" – ראשית צמיחת הדתיות המודרנית, תגובות למודרנה בהגות של מהר"ץ חיות, רש"ר הירש ושד"ל, ירושלים תשע"א, עמ' 44-51.

תלמידי בדרך ישרה, למען חַבֵּב עליהם את התורה, ולהבעיר בלבותם אש אהבתה, ולתת בידם חרב פיפיות, חרב נוקמת נקם ברית, להקהות שְׁנֵי רשעים המתפרצים, אשר מלאה הארץ אותם".²⁰

מטרתו הראשונה הייתה אפוא לחַבֵּב את התורה על התלמידים, והשנייה – לתת בידם כלים להתמודד עם טענות הכופרים, הם הרפורמים ומבקרי המקרא. שתי מטרות אלה הן במידה מסוימת מטרות דתיות.

יש לזכור כי יהודי קהילות איטליה שהיו בשלטון אוסטריה לא נזקקו לתנועת ההשכלה כאמצעי למודרניזציה, מפני שלא היה בהן מתח של ממש בין חכמות חיצוניות לתרבות תורנית. עוד בטרם נולד שד"ל, הייתה ההשכלה הכללית בבחינת נתון ומובן מאליה בקרב יהודי איטליה, שדיברו וקראו את שפת המקום, נהגו במנהגי הסביבה והיו מצוידים בידע כללי שחרג מן הטקסטים התורניים. לפיכך לא הפכה ההשכלה ליעד, שהשגתו דורשת מאבק, ושלמימושו נדרשת אידיאולוגיה.²¹ שד"ל היה תלמיד בתלמוד תורה בקהילת טריאסטי, שהיה למעשה בית ספר יהודי מודרני, כדברי רפאל מאהלר: "בהיפוך לכל אירופה כולה לא ניטשה באיטליה כל מלחמה בין המשכילים לבין האדוקים, כשם שלא ניטשה כאן לאחר מכן שום מחלוקת בין הרפורמה לבין האורתודוכסיה, שכן לא הוכשרה לשם כך קרקע של ניגוד".²²

המטרה השלישית הייתה מטרה ערכית. הוא ביקש לחנך את תלמידיו להיות אנשים תרבותיים ומוסריים יותר, ובכך מילא תפקיד, שדומה לו מילאו משכילים במערכות החינוך הממשלתי בגליציה וברוסיה.

המטרה הרביעית הייתה להציג בפני תלמידיו את אידיאל הזהות היהודית המודרנית המפוצלת בין ארבעת מרכיביה: נאמנות לדת, נאמנות לעם היהודי, נאמנות לקיסר ותחושת שייכות הומניסטית לחברת האדם באשר הוא אדם. המפגש של היהודים עם המדינה הריכוזית האבסולוטיסטית, שתבעה מהם

20 אגרות שד"ל (שם), עמ' 242. על מגמה זו בדרכו של שד"ל, ראו נ' רוזנבלום, "ניסיונות שד"ל למצוא שביל הזהב ביהדות", בתוך: עיוני ספרות והגות משלהי המאה השמונה-עשרה עד ימינו, ירושלים 1989, עמ' 135–163, בייחוד עמ' 155–163. העדויות על דרכו של שד"ל בהוראה ובחינוך מבוססות על כתבי שד"ל עצמו באיגרותיו.

21 ראו ש' פיינר, "ביקורת המודרניות – שמואל דוד לוצאטו וההשכלה שכנגד", בתוך: ר' בונפיל, 'י' גוטליב וחי' כשר (עורכים), שמואל דוד לוצאטו – מאתיים שנה להולדתו, איטליה, כינוסים, סדרת מוספים, 2, ירושלים תשס"ד, עמ' קמו–קמו.

22 ר' מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות האחרונים, משלהי המאה השמונה-עשרה עד ימינו, א, ספר ראשון, מרחביה תשי"ב, עמ' 264.

נאמנות והזדהות, וחדירת רעיונות אוניברסליים לאקלים התרבותי של אירופה בעקבות הנאורות הביאו את האינטלקטואלים היהודים, ושד"ל ביניהם, להגדרת מטרה זו.

בתי הספר המודרניים, שהמשכילים לימדו בהם, היו הזירה הראשית שבה ניסו לעצב את בני הדור הצעיר, כך שיתאימו לזהות המודרנית. שד"ל ניסה להנחיל ערכים אלה לתלמידיו. בדברים שנשא בפניהם הציג את האידיאל החינוכי שלו: "מחזיקים מועילים ונאמנים בדת אלוהים הקדושה, בניס מועילים ונאמנים של עם ישראל, נתינים מועילים ונאמנים של הקיסר [האוסטרי] מלא הרחמים, וחברים מועילים ונאמנים של החברה האנושית".²³

לשד"ל היה אמון מלא בתלמידיו בבית המדרש. הוא סמך על יכולתם האינטלקטואלית ועל אחריותם, ועל כך הוא כותב בא' באדר תקצ"ז (6.2.1837) לשמואל ליב הר-זהב (גולדנברג):

התלמידים הלמדים בקאלעגיוס בשנה הזאת חמישה [...] רובם משכילים ונבונים, והערותיהם מועלות [=מועילות] לי הרבה בהגהת פרושי על ישעיה ועל התורה ובכל מה שאני עושה, ושמותיהם ינדעו לדור אחרון.²⁴
אכן, שד"ל מזכיר בפירושו לתנ"ך שמות של רבים מתלמידיו ואת הצעות הפירוש שלהם לכתובים.²⁵

תחומי ההוראה של שד"ל בבית המדרש

שד"ל היה מודע לאקלים התרבותי של בני דורו, וכרציונליסט מתון ידע שאי אפשר לחבב את היהדות על היהודים על ידי טיעונים או נימוקים אי-רציונליים. הוא הבין שיש לתאם בין הדת והתבונה האנושית, ולכן בבואו במגע עם תלמידיו חדורי הסקרנות האינטלקטואלית היה ער לתביעותיהם, לבעיותיהם הרוחניות ולתסיסות המחשבתיות בקרבם.

23 על פי תרגומו, ש' בארון, "שד"ל והמהפכה בשנות התר"ח-תר"ט [1848 – 1849]", מ"ד קאסוטו, "י קלויזנר ו"י גוטמן (עורכים), ספר אסף – קובץ מאמרי מחקר, ירושלים תשי"ג, עמ' 44–45.

24 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 376.

25 ראו למשל בפירוש שד"ל לתורה (לעיל הערה 2, כרך ה, דברים), נספח א, "תלמידי שד"ל המוזכרים על ידו בפירושו לתורה" (עמ' ג-ח), וכן "רשימת תלמידי בית המדרש לרבנים בפדובה" (שם, עמ' ט-יב), מתוך ספרה של דל ביאנקו קוטרוצי על בית המדרש לרבנים בפדובה (Maddalena Del Bianco Cotrozzi, Il Collegio rabbinico di Padova, Firenze 1995).

תקופה קצרה אחרי תחילת עבודתו בפדובה כתב שד"ל "לידיד היקר והנבון שמואל יהודה [ליב] גולדנברג" (מטרנופול, גליציה, עורך כתב-העת כרם חמד) על עבודתו בבית המדרש לרבנים, על מחשבותיו ועל בדידותו במקום: "כי כמעט אין לי רעים מבלעדי תלמידי",²⁶ אבל בדידות זו הייתה מתוך בחירה חופשית בגלל מסירותו לתפקידו כמורה במשרה מלאה:²⁷

טרוד אני מאד במלאכתי, יומם ולילה אין מנוח לי מעבודה קשה, ולא מחסרון ספרי למוד בעמנו, אבל מחסרון ספרים המתוקנים בתבונה והשקל לרוות נפש אוהבי האמת, הצמאה לדברי חן ושכל טוב המתישבים על הדעת, ומתקבלים לאזן שמעת. כי אמנם לא נערים קטנים הנעורים [=הריקים] מחכמה ומדע המה תלמידי המדרש, אשר אמר האלהים לתני בו למורה, אך [=אלא] צעיריהם בני עשרים, ומהם בני שלשים ובני שלשים ושש שנה, וכלם כבר למדו חכמת הפילוסופיא והטבעיות [=מדעי הטבע?]; והלמודיות [=מתמטיקה], ואחד מהם רופא מומחה. ואני זאת פקודתי [=תפקידי], וזה משא עבודתי, לפרש להם כתבי הקדש מבראשית, ולא להגיד להם דברי המפרשים (כי לא לכך המה צריכים, וכבר קראו ושנו בהם מילדותם) אבל לברר להם עומק פשט הדברים, פתרון שיהיה נכנס באזניהם ויתישב בלבבותם. והנה מחדש נאוועמבר [=נובמבר] החולף [1829] עד היום [16.7.1830] למדתי אתם מבראשית עד מות בני אהרן, ותהלות לאל עליון ברוך הוא ומברך, אשר נתן לי כח לפרוש להם הדברים כשמלה, ולפתור להם כל סתום, ולעשות התורה חביבה עליהם, ולימודה מתוק להם מדבש, בשמעם מפי מדי יום ביומו חדשות נכוחות למבין וישרות לאוהבי דעת.²⁸

מכאן למדנו שהנושא המרכזי בהוראתו בבית המדרש לרבנים בפדובה היה פשוטו של מקרא.²⁹ בהמשך האיגרת הוא מפרט לידידו שמואל ליב גולדנברג

26 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 169.

27 בדברים שיובאו בהמשך המאמר נעזרתי גם במאמרו של ש"י טשרנא, "לדמותו הפדגוגית של שד"ל", וילנה 1928, בתוך: ש"י צירנו (עורך), סוגיות בחינוך ובהוראה, מסות ומחקרים, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 111-121. המאמר שפרסם טשרנא נכתב ללא ציון מקורות ראוי, ובציטוטים מדברי שד"ל שהובאו בו, ללא ציון מקור מדויק, נפלו שגיאות לרוב.

28 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 169.

29 על גישתו המיוחדת של שד"ל ל"פשוטו של מקרא" ראו ש' ורגון (לעיל הערה 19), עמ' 56-70.

תחום נוסף בהוראת התורה, שהוא מופקד עליו בבית המדרש – הוראת לשון עברית:

וזאת שנית, עלי ללמד לשון עברית למן האותיות עד דרכי השיר. וגם בזה לי יגיעה ועבודה קשה, לבאר להם מוסרות הלשון ואֲדָנִיָּהּ [=כבליה ויסודותיה של הלשון], וְשָׂרְשֵׁי הַכִּלְלִים הרבים והיוצאים מן הכלל, בטוב טעם ודעת, לחבר את האהל להיות אחד, לנטוע הדברים לא בזכרון בלבד, אבל בְּשִׁכְלָל גם כן, ולְבַעַר הַבְּלָבֹל הנורא הנמצא בכל ספרי המדקדקים, אשר היה סבה עד היום להרחיק רוב אנשי עמנו מלמוד חכמת לשוננו; וכן למלא החסרון הנמצא ברוב ספרי הדקדוק, בכל עניני שמוש הלשון ובכל הנוגע לעומק הוראת המלות, כי המדקדקים שמו רוב עסקם בתמונת המלות, ומיעוט מיעוטו בהוראתן.³⁰

תחום נוסף שלימד שד"ל במסגרת תפקידו בבית המדרש, הוא תולדות עם ישראל: והשלישית, עלי להגיד להם קורות אבותינו מימי חתימת ספרי הקדש עד היום, וזה גם הוא משא כבד על שְׂכָמִי מאד, לחקור חקירות ולברר סִפְּקוֹת רבים הנופלים בעיניי האלה. וכבר הבאתי לי ממרחק ספר יאסט,³¹ ואולי יועילני לעתיד, אפס כי הוא החל מלאכתו מימי החשמונאים, ואני הוצרכתי למלא אשר חָסַר מגלות בבל עד הימים ההם, וגם משם ולמטה פעמים רבות שלא יהיה לי לעזר ולהועיל, כי אם לקוף מכאיב ולסלון ממאיר, בעבור הנאצות והגדופים אשר ספרו מלא על גדותיו, כי מכתלי דבריו נִפְרַח כי אין אלהים לנגד עיניו, ואני כאשר אהבתי האמת ואריב ריבה בלא משוא פנים לאיש או לאנשים, חדשים יהיו או ראשונים, כן אהבתי תורת אלהינו אשר היא תורת אמת.³²

מלבד שלושת נושאי הלימוד האלה הוטל עליו ללמד שני נושאים חדשים, שהיה עליו להכניס: נושאים המכונים היום "מחשבת ישראל" (דוגמטיקה יהודית) ו"אתיקה" (מוסר היהדות).

30 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 169–170.

31 הכוונה ליצחק מרדכי יוסט (1793–1860) – היסטוריון, מחנך ועסקן בתנועה לתיקונים בדת.

32 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 170. כמה שנים מאוחר יותר (1835) הוא יעץ למורה מתחיל בגליציה לחבר לעצמו ספר תולדות ישראל בעברית: "ובמלאכה הזאת תעזר עזר לא מעט במלאכת יאסט הארוכה והקצרה ובלבד שתבער מכרמה כל הקוצים הנמצאים בה אשר לא כתורה" (שם, עמ' 307). ראו גם אגרות שד"ל (שם), עמ' 156, 176–177, 178–180, 188, 190.

והרביעית, עלי ללמד יסודי אמונת ישראל, והחמישית, תקון המידות [=תכונות] על פי תורתנו; ושתי אלה לא החלותי בהן עד הנה, כי כשל כח הסֶבֶל, ונפשי יחידתי לא תעצור כח להתפזר ולהתפרד לחלקים הרבה, להתבונן בכל חלקי המדע האלה הרחוקים זה מזה, בזמן אחד, ואניח השתים האחרונות ללמד אותן אחרי השלימי (אם כה יאמר ה') קורות אבותינו.³³

תחושת האחריות והשליחות של שד"ל לתלמידיו

ממכתב זה אנו יכולים ללמוד לא רק על נושאי הקורסים שלימד בבית המדרש, אלא גם על כמה מאפיינים בתכונותיו של שד"ל כמורה. הוא מסור כולו לעבודתו: "יומם ולילה אין מנוח לי מעבודה קשה". הוא מרגיש כחלוץ במשימה הקשה, הספרים אינם מספקים אותו במידה שיוכל ללמד על פיהם. הוא חייב ללמד את התורה בדרך חדשה, שכן כולם מכירים את הפרשנות המסורתית הידועה, והיא לא מתאימה ואינה מספקת את תלמידיו האינטליגנטים המודעים לדרך החדשה של לימוד התורה; ספרי הדקדוק העברי אינם ברורים ואינם מתאימים ללמוד מהם לשון עברית; אין ספרי היסטוריה ראויים של תולדות עם ישראל. כיוון שהוא צריך ליצור חומר חדש ולפתח דרכי הוראה חדשות, הריהו עסוק כל זמנו בהכנת שיעוריו, ולכן עם כל מסירותו והתמדתו, היה עליו לדחות חלק מנושאי השיעורים למועד מאוחר יותר.

לפי מכתבו, בשיטת ההוראה שלו אין הוא נוקט את דרך השינון, אלא משתדל להפעיל את מחשבתם של תלמידיו. בלימוד הדקדוק הוא אינו מסתפק בביאור ובשינון של כללי הדקדוק, אלא הוא חותר אל "שרשי הכללים" המחברים "את האהל להיות אחד", הוא חוקר בהוראת המילים, והוא משתדל "לנטוע הדברים לא בזיכרון בלבד, אלא בשכל גם כן".

הוא אינו מלמד רק תוכן יבש המתאים לתבונה, אלא הוא משתדל, כאמור, "לעשות התורה חביבה עליהם, ולימודה מתוק להם מדבש, בשמעם מפי מדי יום ביומו חדשות נכוחות למבין וישרות לאוהבי דעת".³⁴

33 שם, עמ' 170. על תחומי ההוראה שעתידי היה ללמד בפדובה, כבר כתב בהיותו בטריאסטי (25.5.1829, כ"ב באייר תקפ"ט), שם, עמ' 156.

34 שם, עמ' 169.

על הרגשת אחריותו לתפקידו ועל הלחץ הנפשי לפרש בדרך חדשה שתתאים לתלמידיו האינטליגנטים והמשכילים, הוא כותב ב-6.7.1831 לשלמה יהודה רפפורט (שי"ר):

ולא תצייר במחשבתך הלחץ והדחק אשר תלחצני חובתי עם תלמידי. שלש פעמים בשבוע אני חייב לפרש להם סימן או חצי סימן מישעיה, ופעמים שאני מכתת רוחי שלש וארבע שעות בפסוק אחד, ורעיוני יבהלוני, ואביט אל המפרשים ואין עוזר, ואתור בלבבי ואין פתרון, לולי ה' עזרתה לי, לא נקטני ולא יקטני – והנה אין עבודתי כעבודת שכיר אשר במלאות את חקו נקי הוא, קול נוגש לא ישמע. ואני אחרי היותי בעיר הזאת כמעט שלא קראתי בשום ספר שלא יהיה מענין מה שאני עוסק בו עם תלמידי, חוץ משבתות וימים טובים.³⁵

במכתבו מ-5.3.1833, אחרי כמה שנות הוראה, אל בעריש בלומנפלד, הוא מספר על האחריות ועל הלחץ שהוא מרגיש בעבודתו:

וכל רגע אשר אני פונה מחקור על אשר עלי לשום לפנייהם [לפני תלמידי] גנוב הוא אתי, ואם ברוב הלמודים אשר נפלו בגורלי כל אשר הכינו לפנינו הקדמונים רחוק מאד משבור רעבון אנשי דורנו, והתורה והנביאים לבושים בלויי סחבות אשר ישימום מאוס לרואיהם והמה חגורי שק צועקים לאמר: מי ילבשני מחלצות! היאשימני אלהים אם אעשה העקר עקר, ואם יומם ולילה לא אתרפה למצוא מרפא לנגעי בני עמי, ולהישיר תלמידי בדרך ישרה.³⁶

שד"ל כמורה מסור ומחדש, המשקיע את כולו במחקר ובהוראת חקירותיו לתלמידיו, עודד גם מורים אחרים, אפילו מחוץ לאיטליה, להשקיע בחינוך הרבה מעבר לשעות החובה ובלא יוהרה, שכן בדרך זו יזכו לתהילה ויקרבו רבים לתורה. בבית ספרו של המשכיל יוסף פֶּרְל שבטרנופול, שהייתה בשלטון הקיסרות האוסטרית, נתמנה משה חיים כהן להיות מורה, והוא שאל את שד"ל כיצד ללמד את תלמידיו. על כך השיב לו שד"ל ב-4.1.1835:

ועתה ידידי חזק ואמץ, חזק ונתחזק בעד עמנו ובעד אלהינו, אם תדרשנו, ימצא לך. אם תגמור בלבך לעבוד עבודת ה' לילה ויום באין מרפה, אז תצליח את דרכיך ואז תשכיל, תלמידיך יאהבוך וכבדוך, ותהיה ממצדיקי

35 שם, עמ' 198.

36 שם, עמ' 242.

הרבים, וזכרך לדור ודור עם הגבורים אנשי השם; ואם יפנה לבבך אחרי העצלה, ותאמר: די לי שאקבל שכרי, אעשה כדרך שעשו המלמדים אשר היו לפני, העידותי בך היום כי לא תצליח [...], ואז תהיה ח"ו לבוז לתלמידיך ולאדון היקר יוסף, ולכל יודעי שמך. ורעה עוד מזאת, כי תגרום שתהיה התורה עצמה נמאסת בעיני התלמידים, ותהיה מאותם שנאמר עליהם: "כָּל מְשֻׁנְאֵי אֱהָבוּ מְוֵת" [משלי ח, לו]. הלא ידעת, ידידי, כי הדור הזה רחוק מאמונה, והתורה חוגרת שֶׁק ומונחת בקרן זוּיֵת. אך עוד זְדוּע תדע, כי הפל לא מפאת עצמה וממומים שבה, רק מחטאת נביאיה עונות כהניה, אשר אין עיניהם ולבם כי אם על בצעם, ומקילים לעצמם ומחמירים לכל ישראל. ואמנם אם יִמְצָא איש חכם בחכמות וְדַבֵּק בתורה בלא יוהרא, ושלם במידותיו ומתנהג עם כל אדם בחסד ובלבב טהור וְיִגַע במלאכתו להועיל לזולתו, ועושה לפניו משורת חובתו; איש אשר כזה יהיה לתהלה ולתפארת גם בדור הזה, והוא יעצור כח לקרב גם אחרים לתורה, ולהשיב רבים מְעוֹן.³⁷

שד"ל ממליץ אפוא למורה הצעיר, שכדי להצליח בהוראה ולזכות בהערכת תלמידיו, עליו להשקיע את כל-כולו בעבודת ההוראה ובהכנה לשיעורים וללמד באהבה וביגיעה רבה לשמה, ולא לשם שכרו.

חלק ניכר מספריו ומנאמריו של שד"ל נכתבו לצורך ההוראה בחוג תלמידיו. הוא שקד בחריצות רבה להכין את שיעוריו. כך למשל הוא מספר באחת מאיגרותיו לאברהם ברדאש (21.6.1835) על כתיבת ספר דקדוק עברי:

ואתה ידעת ספרי הדקדוק רבו למעלה, ואני יש בידי יותר משמנים מהם. ואחרי אשר כליתי כל ימי בלימוד הזה, ואחרי שש שנים שאני מלמד אותם בקאללעגיוס אשר פה, ואחרי שתי מהדורות לדקדוקי אשר חברתי לתלמידי, עדיין אני יִגַע יום ולילה במהדורא השלישית [...], וכל זה מפני עומק החכמה הזאת, אשר בע"ה העליתי בה Systema חדש, לא שערוהו הראשונים.³⁸

37 שם, עמ' 307.

38 שם, עמ' 317.

דגשים דיזקטיים וערכים של שד"ל כמחנך

שפת ההוראה

שד"ל ראה חשיבות רבה בהחייאת השפה העברית.³⁹ הוא ראה בה לשון מקשרת הן בין היהודים בהווה לבין יצירותיהם של יהודי הדורות הקדומים, הן בין יהודים יוצאי ארצות שונות. מגיל צעיר אהב שד"ל את הלשון העברית והאמין בתחיייתה. אמונה זו הביע בשיר, שכתב בשנת תקע"ט (1819), בהיותו בן 19: לְשׁוֹן יְפֵה-פִּיָּה בְּצוּף מְלִיץ [...] עוֹד תַּעֲלֶה יַפְעַת מְלִיצוֹתֶיךָ / בְּמַעְלוֹת הָהָן אֲשֶׁר יָרְדָהּ". והשיר מסתיים: "היום שְׁאֵי רָנָה: אֲנִי שְׁרָתִי; וּלְשׁוֹן אֲדוֹם וּלְשׁוֹן אֶרֶם וְקָדָם / תִּשְׁתַּחֲוֶינָה לְאַלְמָתִי".⁴⁰

על מאמציו להחיות את העברית בכתב וגם בדיבור כותב שד"ל:

ואני זה לי עשרים שנה, שאני משתדל להחיות לה"ק [=לשון הקודש] ולהבעיר אש אהבתה בלבות בני ישראל, הן בעל פה בלמוד הברורים, והן בכתב בחבור הספרים ובמשלוח אגרות צפונה ונגבה; ולא אומר, שעשיתי הרבה, אבל המעט בענין זה – הרבה הוא בדור הזה.⁴¹

נחום סוקולוב הטעים ששד"ל לא רק לימד עברית, אלא גם דיבר עם תלמידיו בעברית, עובדה שנתנה את אותותיה בסדרים של בית המדרש: ההוראות בחלקן ניתנו בו בעברית; הספרות העברית החדשה הייתה בגדר לימודי החובה; בבחינות החובה לסמיכות לרבנות נכלל חיבור בעברית מודרנית, ולפחות אחת הבחינות בעל-פה צריכה להתקיים בעברית:

שד"ל היה פשטן ומיסטיקן כאחד, ובבחינה זו היה הארכיטיפוס של [אליעזר] בן יהודה, הוא היה גם חלוץ הדיבור העברי. לפי חקירותי באיטליה היה שד"ל מדבר עברית עם תלמידיו. אני נפגשתי הרבה פעמים בפאדואה עם הרב המנוח סאמאטו, שהיה מדבר עברית נפלאה, מצלצלת יפה ומדויקת. הוא היה אחד משיירי תלמידיו המובהקים של שד"ל.⁴²

החשיבות שייחס שד"ל לשפה העברית באה לידי ביטוי בהחלטתו לכתוב את פירושו לישעיהו בעברית ולא לתרגם אותו לשפה הגרמנית, תרגום שהיה מביא לו

39 ראו שי הרמתי, סוד שיח: דיבור עברי במאות ט"ז–י"ט, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 90–93.

40 שד"ל, בית האוצר, לשכה ראשונה, לעמבערג תר"ז (1847), עמ' ד.

41 שם, הקדמה, עמ' II.

42 נ' סוקולוב, אישים, הספרייה הציונית, ירושלים תר"ח, עמ' 203. וכן ראו ש"ד לוצאטו (שד"ל), כתבים, כרך א (עורך ומתרגם מ"ע הרטום), ירושלים 1976, עמ' 39.

הערכה רבה אצל לומדי המקרא באירופה. על כך אנו לומדים ממכתבו מיום 26.4.1852 אל א"ב לבנסון בוילנא:

ועתה הלא ידעתם כי זה כמה שנים שכתבתי פירושים ארוכים על התורה ועל רוב נביאים אחרונים, והמקום והזמן מעכבים יציאתם לאור. וכבר שאלו ממני גדולי חכמי אשכנז לתת להם פירושי על ישעיה, והם יוציאוהו לאור בלשון אשכנז, ולא קבלתי. כי כל ישעי הוא שיהיו דברי יוצאים בכתבם בלה"ק ועתה הבו לכם עצה.⁴³

דברים דומים המדגישים את עניין החייאת השפה העברית כתב שד"ל לאלברט (אברהם) כהן: "אם יודפס ספרי בלשון אשכנז, לא אזכה עוד להוציא בלשון הקודש, ואני כל ישעי וכל חפצי אינו אלא להיות לעזר ללשון הקודש ולהחיותה כל מה שאפשר."⁴⁴

שד"ל עודד את תלמידיו להשתמש בשפה העברית בכתב ובעל פה. כך עולה גם ממכתב ששלח ב-2.4.1855 לתלמידו משה כהן פורטו. במכתב זה הילל את תלמידו על שכתב לו בעברית, ועודד אותו גם לדבר עברית, כי לשוננו היא "הבריה התיכון", המקשר בין כל הדורות ובין יהודי כל הארצות:

מכתבך העברי היה לי לשון, ברוך אתה לה', כי נשא לבך אותך להחל לעבוד עבודת לשון אבותינו, אשר אין לה כהיום דורש ומבקש. אשריך מה טוב חלקך ומה נעים גורלך, אם תרגיל עצמך לכתוב ולדבר יהודית, כי שפת אבותינו היא הבריה התיכון הַמְחַבֵּר, וקושר לאגודה אחת את כל בני ישראל הפזורים מן הקצה אל הקצה צפונה ונגבה וקדמה וימה, והוא ג"כ המחבר כל הדורות שעברו, וּמְקַרְב אֹתָנוּ אֶל קְדֻמוֹנֵינוּ שֶׁהֵיוּ בְּכָל דּוֹר וְדוֹר, ואל הבאים אחרינו אשר יקומו בדורות האחרונים.⁴⁵

בהחייאת השפה העברית בכתב ובעל פה ראה שד"ל המחנך גם תכלית פסיכולוגית-חינוכית, שהיא עיצוב אופיו של היהודי. הוא סבר שהדיבור בעברית עשוי לשפר את מידותיו של המדבר:

והנה תכונת לשון הקודש היא מתנגדת לכל הלמודים האלה [של הכחשת ההשגחה], כי יסודתה כל ספרי הקודש, אשר אבני פנתם הן רַחֵם וְגִמּוּל שְׁמִים. כלומר: החסד והרחמים, ואמונת ההשגחה, הנותנת לאיש כדרכו,

43 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 1139.

44 פרקי חיים (לעיל הערה 13), עמ' 83-84.

45 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 1253.

ושתי התכונות האלה מושלות בדבור העברי ובלתי מתפרדות ממנו, באופן שלא יתכן שיהיה אדם עוסק בלשון הקודש וקורא בה וכותב בה בלי שיקנה גם הוא חלק מה (אם מעט ואם הרבה) מן התכונות האלה.⁴⁶ שד"ל פעל אפוא הלכה למעשה להחייאת העברית. הוא דיבר עברית, הקנה לתלמידיו את השפה ועודד אותם להתמיד ולדבוק בה.

ערכים נוספים

אף על פי ששד"ל הפנה את תלמידיו אל השכל שבחומר הנלמד, הוא החשיב מאוד את הלב, את הרגש המוסרי-דתי, את תורת המוסר, את המידות הטובות. הַיָּדַע – כבודו במקומו מונח, אך עולה עליו בחשיבותו כושר הניתוח השכלי, ועל כולם עולה השלמות המוסרית. לפי הכרת שד"ל, "דרך ה' מתבטאת בקיום המידות החברתיות, כלומר אהבת הבריות והצדק",⁴⁷ ו"אהבת הזולת היא מטרת הדת".⁴⁸

שד"ל הוקיר מאוד את איש המבריק והמחדש והעדיף אותו על הבקי ובעל הזיכרון. סולם ערכים זה מזכיר את הדיון בחז"ל מי עדיף: סיני או עוקר הרים.⁴⁹ הם קבעו שסיני, הבקי בהלכה כנתינתה, עדיף, כי בלי סיני, בלי טקסט, אין על מה להתפלפל.

שד"ל, שבראש סולם ערכיו עומדות מידותיו האישיות הטובות, מצהיר שלא יתעקש ולא יעמוד על דעתו, אלא יכיר תודה לכל מי שיעמידו על טעותו, ולא יהסס לחזור בו מדבריו ולהודות שטעה. ואכן פעמים לא מעטות חוזר בו שד"ל ממה שאמר או כתב. אולי הוא גם מבקר את מי שדבק בדעתו השגויה ואינו מוכן להודות בטעותו.

46 שד"ל, "נגד שפינוזה", מחקרי היהדות, כרך ראשון, חלק שני, ורשה תרע"ג (1913), עמ' 202.

47 שד"ל, כתבים (לעיל הערה 42), עמ' 105.

48 שם, עמ' 152.

49 סיני ועוקר הרים הם שני סוגים של תלמידי חכמים. סיני הוא כינוי לתלמיד חכם המצטיין בידע רב, ועוקר הרים הוא כינוי לבעל יכולת שכלית גבוהה וכושר פלפול. התלמוד עוסק בשאלה מי משניהם עדיף. המקורות עוסקים במחלוקת על חשיבותם היחסית: "אמר רבי יוחנן: פליגו בה רבן שמעון בן גמליאל ורבנן. חד אמר: סיני עדיף, וחד אמר: עוקר הרים עדיף. רב יוסף – סיני. רבה – עוקר הרים. שלחו לתמן [=לשם, לארץ ישראל]: איזה מהם קודם: שלחו להו: סיני עדיף, דאמר מר: הכול צריכין למרי חטיא [=לבעל החיטים], ואפילו הכי, לא קביל רב יוסף עליה [=ואפילו כך לא קיבל עליו רב יוסף את הנשיאות]" (בבלי, הוריות יד ע"א, ועוד).

ממדותי ג"כ [גם כן] היות מעלות המדות [=תכונות אופי, דרך ההתנהגות] נכבדות בעיני למעלה למעלה מן המעלות השכליות, ומעלת השכל והסקרה הישרה נכבדת בעיני למעלה למעלה ממעלת המדע הנקנה ברוב הקריאה בספרים. וכל ימי אמרתי בלבי: לא כל המרבה בזכירה מִחֻכִּים. ונמשך מזה, כי כשאודה לזולתי, שהודיעני ידיעה נקנית שלא ידעתי, אני נותן לו על עצמי מעלה ומדה, שאינה מדה בעיני. וכשאודה לו שהעמידני על אמת דבר שהבין מדעתו, אני נותן לו על עצמי מעלה ומדה שהיא מדה. אבל אם אתעקש להכחיש האמת, אני לוקח מעלי ונותן לזולתי מעלה ומדה שאין גדולה ממנה, ואין דומה לה ואין כערכה.⁵⁰

שד"ל עמד על כך שלא כמות הידיעות הנקלטות בזיכרון היא עיקר, אלא השפעתן על התפתחות השכל, על הדיבור, על הערכים שאדם נושא בקרבו. הוא החשיב מאוד ערכים בסיסיים שמביאים לאדם חירות פנימית אישית, שמחה ואושר. ראוי לאדם שיהיה לו עולם פנימי, תוכן פנימי משלו, ויראה את העולם בדרך אופטימית, גם כאשר מתרגשות עליו צרות. וכך כתב ביום 15.3.1853 לבנו אוהב גר (פילוסונו, פילוסוסוס), ששהה בפריז:

זה שנים רבות אני הולך וחושב על הזמן אשר אהיה אז עור.⁵¹ אני חושב שיהיה לי בבנים מי שיעזרני. ואם לא יהיה לי מי שיקרא לפני, אז אשיר שירים ויכתבום מפי. אשוב אז ואהיה סופר אורגינלי, תחת שאכלה את כחי בכתבי הקדמונים, הפחותים בודאי ממני [...]. הא לך, איך האמונה הפוכת הרעות לטובות. הכל טוב, הכל יהפך להועיל, אם רק נדע לנהוג בו. הראות מועלת, אך העָרוֹן מועיל יותר לנשמות הגדולות.⁵²

ערך חינוכי חשוב שרצה שד"ל להנחיל לתלמידיו כדי שיהיו מאושרים ושמחים, הוא קבלת מצב העולם כמות שהוא. הרהורים נוגים על מצב העולם נובעים מבטלה, והדרך להתגבר עליהם היא על ידי הצבת יעדים רְאָלִים וחתימה להגשמתם, ובכך יבוא גם האושר. הוא נסמך (אם כי בהסתייגות מסוימת) על משנתו החינוכית של הפילוסוף הצרפתי ז'אן-ז'אק רוסו, כפי שהיא באה לביטוי בספרו שפורסם בהאג (הולנד) בשנת 1762, אֶמִיל או על החינוך (*Émile, ou De l'éducation*), הדן בחינוך הִנְאָה לאדם מלידה ועד גיל עשרים, כדי שיהפוך לאזרח

50 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 245.

51 מחמת חיטוט בכתבי-יד מאובקים ניטל, כידוע, מאור עיניו.

52 "אגרות שד"ל מתורגמות מהאגרון האיטלקי" (להלן: אגרות שד"ל האיטלקיות), א' כהנא (מתרגם), פרדס, אוסף ספרותי, ג (בעריכת י"ח רבניצקי), אודיסה תרנ"ז (1897), עמ' 116.

בחברה האנושית. וכך כותב שד"ל ב-12.1.1841 לאחד מתלמידיו, ששמו נכתב רק בראשי התיבות N.N:

התענג כאוות נפשך, יקירי, על אָמיל, תמצא בו דברים טובים, ואשר עולה על הכל תמצא בו לב חס ותמים, אשר בודאי יִשְׁמַחְךָ. אבל אל תלמוד ממנו לתבוע שתהיה התבל כרצונך, ולהיות בזה תמיד נעצב. צריך לקבל התבל כמו שהיא, ואף אמנם מבלי להשחית את עצמנו, ולהסביר לה פנים. כך הוא דרכי, אלא שעלי חיובים וצרכים וגם צרות יותר מדי, ובזה אין לי פנאי להתבודד. אתה, שאין לך לא חיובים ולא צרכים ולא צרות, יש לך פנאי להתבודד ולפנות את לבך לרעיונות המעציבים. הטל עליך חיובים, חדש לך צרכים, אז תבאנה לך גם הצרות, ואז תמצא האושר, רצוני לומר תחיה במשקל-שוה, ותמצא כי הכל בעולם הוא טוב.

אבל החיובים והצרכים מזומנים לך תמיד. הטבע מעצמו הוא שם אותם לפניך; והוא – שתאהב ותבקש אהבה. השלך מנגד רעיונות שכלך [...]. ואם יזיד שכלך ויאמר לך: "אתה תשפיל ותקטין את עצמך באהבתך את הסכלים [...]", אמור לו: "בוגד ומסית אתה לי! הלא המה רעי. איני יכול לחיות בלי אהבתם. ואיך אוכל לקנות אהבתם, אם לא שאוהבם גם אנכי? אתה אינך יודע רק לשקול, אבל אני אינני משקל. יש לי לב, והלב הזה שוה הרבה יותר ממך, שכלי היקר". זהו דרכי בחיי, ואתה ידעת, בתוך צרות נוראות אני חי בשמחה.⁵³

חשיבות לימוד התורה מקטנות

את הערכים שהציג שד"ל – פיתוח השכל הישר, סיפוק אישי, פיתוח החוש המוסרי-דתי – ואת המידות הטובות המביאות לאדם שמחה ואושר – אהבת הבריות, עזרה לזולת ועוד – אפשר, לדעתו, להשיג בעיקר על ידי לימוד תורה. התורה היא הביטוי הקלאסי של האמונה ושל האהבה. העיסוק בתורה ולימודה הם התרופה לאדם מישראל נגד השפעת האטיציזמוס,⁵⁴ המקלקלת את האדם. שד"ל, "המשכיל שכנגד" (נגד ההשכלה), פיתח בבגרותו השקפה אנטי-משכילית

53 אגרות שד"ל האיטלקיות (שם), עמ' 114–115.

54 המונח "אטיציזמוס" מקורו כנראה בשמו של חצי האי אַטיקה, שבו שוכנת אתונה. בלטינית וביוונית: אַטיקו לוגיקה ברטוריקה פירושו סגנון אלגנטי בהיר של נואמים. אטיציזמוס הוא ניסיון חיקוי שאפיין את הנואמים בתקופה הקלאסית, לדבר יפה ובעדינות. לדעת שד"ל, זיונות, תרבות יוון והפילוסופיה היוונית הן ניגוד ל"אברהמיזמוס" – יהדות.

ותקף את אמונת המודרניים. הוא תפס ב"שחור-לבן" את ההבדלים שבין האטיציזמוס לבין ה"יודאיזמוס". הפילוסופיה, המדע, הרציונליזם, האמנויות והאסתטיקה הם "חכמה יוונית" מזה, והדת, המוסר וההומניזם הם היהדות מזה. המלחמה בין שתי ההשקפות לא השאירה מקום לאופטימיות כלשהי לתקווה ולפשרה. בין השאר כתב, "שלא תחדל המלחמה בין היודאיזמוס ובין האטיציזמוס (atticismo) להיות טבעו של זה [האטיציזמוס] פרוגרסיבי [=מתקדם, שואף לקדמה] וטבעו של זה [היודאיזמוס] אנטי-פרוגרסיבי". והוא בא לידי מסקנה, שאין אופיו של האדם תלוי במוצאו האתני אלא בנשמתו וברוחו.⁵⁵ שד"ל ראה בתורת ישראל חזות הכול, את הדרך אל שלמות המידות ואל האושר האנושי הנעלה.

שד"ל סבר שכדי להגיע להישגים בקניית התורה וערכיה וכדי לחבב אותה על לומדיה, יש להתחיל ללמד את המקרא כבר לילדים קטנים, בגיל מוקדם ככל האפשר, כפי שהוא כותב באחת מאיגרותיו באיטלקית אל י' לוי וע' פונטרימולי, מהעיר וירצ'לי בפּיִמוֹנְטָה (Pimonte) שבצפון מערב איטליה (15.9.1857):

את הביבליה צריכים ללמוד בקדומים. אם ידמו לקרוא בה בימי העלומים (כמו שחפץ רוסו שלא ידברו על אודות אלוהים עם מי שאינו עוד בן שבע עשרה שנה), לא תהיה מעולם מוטעמת, אלא מנואצת ושנואה. הפשיטות הביבליית יכולה להיות מוטעמת בימי התמימות. אז הנה מתרשמת ועוזבת [=ומשאירה] בנפש חותם של זכות, תמימות ומוסר אמתי, המוסד על רגשות חמלה וסימפטיה ועל אמונה בהשגחה חמרית, נראית, ארצית. אבל אם הנפש הנה כבר מתוארת בטפוס אחר, ביופי המדומה ותועלת החברה, בחנופת הספרים הזרים, אז לא תמצא עוד הביבליה חן. הביבליה מועלת אם יתנהגו על ידה; להפך – תזיק.⁵⁶

במקור זה אנו מוצאים את חשיבות הלימוד מקטנות מסיבות ערכיות ודתיות. נפש הילד עודה כלוח חלק (tabula rasa), ומה שייקלט בה עכשיו, ייחקק בה. לכן חשוב שהאמונה והמוסר האמתי, שצריכים להיות חקוקים בלב האדם תמיד, ייקלטו בו משחר ילדותו. לימוד אמונה ומוסר בימי הבגרות, אחרי שכבר נקלטו

55 י' בלומנפלד (עורך), אוצר נחמד [ארבעה כרכים כרוכים יחדיו, כולל אגרות יקרות מאת חכמי זמננו בענייני האמונה והחכמה], ד (1863), עמ' 108–132. בנספח למכתב הופיע המאמר "אטיציזם ויודאיזם" בצרפתית (עמ' 131–132). המאמר תורגם לעברית, בתוך: ב' קלאר (עורך), ילקוט שד"ל, ירושלים ותל-אביב תש"ח, עמ' 49–50.

56 אגרות שד"ל האיטלקיות (לעיל הערה 52), עמ' 122.

מסרים אחרים, יהיה שנוא על הלומדים. גם בהשקפתו זו מבליע שד"ל התפלמסות עם משנתו החינוכית של ז'אן-ז'אק רוסו.

הנערים צריכים לשקוד "על דלתות התנ"ך, להרבות בהם הקריאה, ולחקוק דבריהם בזכרונם, ואפילו כשלא יבינו העניין, כמאמרם 'ליגרוס איניש והדר ליסבר' [=ישגן אדם תחילה ואחר יעיין; בבלי, שבת סג ע"א]. לימוד המקרא צריך להיות קשור בלימוד הדקדוק: "דבר שאין צריך לומר הוא, כי בקריאת התנ"ך תעיר און הנערים על כללי הדקדוק שכבר למדו, כי טוב שעה אחת של למוד פראקטיש [=מעשי] מארבע שעות טהעאָרעטיש [=תיאורטי]".⁵⁷

שד"ל מטעים כי לרכישת מיומנויות הלימוד בימי הילדות והנעורים יש ערך רב, רק אם מוסיפים ללמוד גם בהמשך החיים, בימי הבחורות, עד שהתורה מתחבבת על לומדיה, והם מוכשרים להמשיך את לימודיהם בעצמם, בלי עזרת מורה. שד"ל מכיר את המציאות, שבה אנשים רבים מסתפקים ב"גירסא דינקותא", והוא מקונן על מצב זה:

מי בער לא ידע, כי למודי ימי הילדות לא יעצרו פח להשריש שרשי תורת אלוהינו בנפש בנינו, עד עץ החיים הזה הנטוע בקרבם, שאון קדים וסערות תימן, לא יירא עוד? גבהו דרכי התורה, עמקו יסודותיה, תלאה רוח ילד מהגיע עדיהם: קצה כבודה יפחן וכלו לא יפחן; כי לא לבני גילו בלבד ממרומים שולקה. והיה אם יגדל הילד, ולפי רוב השנים, כן ירבה לשקוד על דלתותיה יום יום [...]. אז גם היא תעמיק בנפשו שרש למטה, יציץ ויפרח, בל ימוט לעולם. אפס [=אבל], אם מדי בואו באנשים, לתורה ולתעודה יפנה הנער ערף, לימודי ילדותו יטוש, ואל כל ספר ידו לא תגע [...]. כי ספר לא למד, קרוא לא ידע – או אז [...]. תם לריק לחכם, מלמדיו להועיל! [...] אתם מאין ופעלכם מאפע. כל למודי כחלום יעופו, [...] ודברים מתי מספר, אשר שמר על לשונו, ולבבו לא הבין, הם יהיו בעוכריו; מִהֲתַלּוֹת יִחַשְׁבוּ לוֹ, וְנוֹקֵשׁ בָּם וְנַפְל [...].

התורה חוגרת שק, כי מפי עוללים ויונקים הורד עוזה [...] ויגדלו הנערים, והמה מעורים ורקים מכל; ותחת אשר לפנים היו בנינו כנטיעים מגודלים בנעוריהם מטע ה' להתפאר, ראום זרים ויאשרום, חכמים ונבונים ויהללום, ומקצתם בחצרות אלוהינו יפריחו, בארזי הלבנון ידמו בדגלם,

57 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 306–307. מכתב לר' משה חיים הכהן, מורה בבית הספר שהקים יוסף פרל (ג' בטבת התקצ"ה, 4.1.1835).

המה הגבורים אנשי השם בתורה, בתבונה ובדעת, ביראת אלהים ובאהבת האדם, עושי חסד משפט וצדקה בארץ [...] ועתה – עלי תשתפך נפשי [...]: אין דורש ואין מבקש, פשלה ברחוב תורה, הזילו הודה והזרה, ויסירוה מגבירה; ואיך יעצור כח ילד קטון להבין ולדעת רום יקרה, ולהשתוקק אליה תשוקת נפש ולהתאזר חיל ועצמה וגבורה, עד יכתיר קדקדו בנורה וכתרה, והוא רואה אותה נמבזה ונמאסת, חשך משחור תארה?
את קינתו הוא מסיים בדברי נחמה ותקווה:

רב לי יגון ואנחה, רב! עתה ארף ידי, חי אל! ישראל קדושים הם, לא יטשו תורת אמם, לא ישכחו את לשונם; ואם יום או יומיים ירפו ידיהם ממנה, הלא מקרה הוא, אין זה מרוע לב, רק מעט שנה מעט תנומה, דבר שאין לו קיימא, לא ייעפו ולא ייגעו מעיריהם, קרובים הם לכל קוראיהם.⁵⁸
כשראה שד"ל את הנטייה אצל יהודים משכילים לא מעטים ה"נוטים אלה הנה ואלה הנה" – עוזבים את דרכי המסורת היהודית – ראה חובה לעצמו להוביל את תלמידיו בדרכ הישר, היא "הדרך הממוצעת".⁵⁹ וכך כתב ב-15.12.1835:
לידידו מגליציה צבי הירש גולדנברג (הר-זהב):

רק זאת אמרתי היא חובתי ואעשנה, אשתדל עם תלמידי אשר נתן לי האלהים, לנטוע בלבם צמחי ברכה, ולשרש משם שרש פורה לענה, אשר

58 הקדמה לכנור נעים (1913, לעיל הערה 11), עמ' 9–11.
59 ראו א' חמיאל, "הדרך הממוצעת" (לעיל הערה 19), עמ' 28–29. שאלת היחס בין התורה לפילוסופיה העסיקה את שד"ל. חמיאל, שעקב אחרי התבטאויותיו בנושא התורה והחכמה, הבחין בשינוי בעמדותיו בתחום זה. בתחילת דרכו נטה שד"ל לרציונליזם, וסבר שיש לשלב את תחום השכל והמחקר (החכמה) עם התורה, וכי בין השניים שוררת אידיליה: "התורה והחכמה [...] לא צרות הנה זו לזו [...] אבל שתי אחיות הנה הקשורות זו לזו בקשר אהבה" (שד"ל, בית האוצר, לשכה ג, קראקא תרמ"ט [1889], עמ' 75). אבל תפיסה זו השתנתה. בעקבות התפתחותן של ההשכלה הקיצונית ביהדות, הרפורמה וביקורת המקרא, שאיימו על שלמותה של היהדות, כתב שד"ל על סכנות הרציונליזם הבלעדי. הוא הגיע למסקנה "כי שוא חכמת אדם, ובטחונו בשכלנו להצליח את דרכינו משענת קנה רצוף הוא" (פרדס, ג [לעיל הערה 52], עמ' III–IV). כלומר, תבונת האדם אינה יכולה להושיע אותו. חמיאל סבור כי בבגרותו היה שד"ל נאו-רומנטיקן (חמיאל, שם, עמ' 307–314). בשאלת היחס בין התבונה (המדע) וההתגלות (הדת) דגל שד"ל בעמדת התחומים הנפרדים, שלדעתו אינם סותרים זה את זה: המדע עוסק בתיאור פיזי של המציאות, בעוד הדת עוסקת במשמעות המטאפיזית של הבריאה. ובהמשך הביע את העמדה של האמת הכפולה, שרצתה לאחוז בשתי האמתות גם יחד, אף שהן סותרות זו את זו, אך בכל זאת שתייהן אמת: האחת אמת של השכל והאחרת של הרגש, ושתייהן טבעיות באדם (חמיאל, שם, עמ' 244, 247, 324–339).

בעברת ה' השרישה שרשיה ותמלא ארץ. ובדבר הזה ברך ה' חילי ופעל ידי ירצה, וחפץ ה' אם מעט ואם הרבה אקוה בידי יצלית.⁶⁰
 בערוב ימיו, כאשר יכול היה להתבונן על הישגיו בתחום היצירה, תיאר שד"ל במכתב ארוך את הדרכים שבהן רכש את השכלתו. המכתב פוצל על ידי העורכים לשלושה גיליונות עוקבים.⁶¹
 במכתב מיוחד זה הוא כותב:

החכמות הַלְמוּדוּיּוֹת תועלתן מרובה לכל מי שצריך לעשות חשבונות ולדעת מספר הגופות ושיעוריהם וכל מה שנכנס בכלל החכמות. אך מלבד זה עוד תועלת גדולה יוצאת מהחכמות הַלְמוּדוּיּוֹת, לא בעניני החשבון והשיעור בלבד, אבל בכל עניני חכמה וחקירה שבעולם. כי העסק בהן יוכל להדריך שְׂכֵלְנוּ בדרך האנאליזיס [= הַנְּתַחְנִי, הביקורת], אשר על ידה נוכל להבדיל האמת מן השקר [...] התועלות הגדולות האלה יכולות לצאת מהעסק בחכמות הַלְמוּדוּיּוֹת, אך לא כל העוסק בַלְמוּדוּיּוֹת זוכה להוציא מהן הפרי הזה, וכמה מאטימאטיקיס גדולים היו בעולם, שידעו בעל פה שיעור שטח העיגול [...] ועם כל זה לא הצליחו בחקירותיהם בשאר ענינים, ולא השכילו בדיבורם ובמכתביהם, לדבר בלשון מדוייק, ולנתח החקירות באנאליזיס ישרה, להוציא האמת מאפלה לאורה. ואני, בהפך, השתדלתי בימי נעורי להבין רוח הַלְמוּדוּיּוֹת ולהדריך שְׂכֵלִי בדרכיהן, כלומר באנאליזיס ובדבור המדוייק, והן עמדו לי בכל מעשה ידי. אך מעולם לא חשתי לצרור בזכרוני פרטי החכמות ההן, אחרי שלא היה בלבי להיות מהנדס, וגם לא היתה כוונתי להרבות ידיעות כדי להתפאר בהן לפני הבריות.⁶²

וגם בקצת חכמות ומדעים אחרים השתדלתי ללמוד ראשי פרקים כדי שלא יהיו השערים נעולים בפני אם לפעמים אצטרך לבקש דבר מה בספרי שאר חכמות ושאר מדעים. וגם בספרי ישראל שאחר התנ"ך לא עסקתי הרבה, ואפילו שֶׁלַחַן עֵרוֹךְ לֹא לִמְדַתִּי מֵרֵאשׁ וְעַד סוֹף, רק תלמוד בבלי

60 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 322.

61 הדברים הם חלק מתוך מכתב, שבו הוא מציע פירוש חדש לפסוקים טו, יח ביחזקאל כא. את המכתב כתב שד"ל בפדובה ביום כ"ו במנחם-אב תרכ"ה (1865), ושלח אותו למערכת כתב-העת המגיד תקופה קצרה לפני מחלתו האחרונה, שממנה לא קם. המכתב אבד בדרך ולא הגיע ליעדו, ולבקשת המו"ל, שלחוהו יורשיו שנית לאחר מותו של שד"ל.

62 מתוך: "אלה דברי שד"ל ז"ל האחרונים", המגיד, שנה ג', גיליון 8 (21.1.1866), ו' באדר תרכ"ו(1), עמ' 46.

ומשנה תורה להרמב"ם קראתי פעם אחד בילדותי, ובמשנה ובתלמוד ובמדרשים ובשאר ספרי גדולי ישראל עסקתי כל ימי באותם המקומות שהזיקוני חקירותי לעיין בס', אך לא קניתי בהם בקיאות וידיעה כוללת, ואין ספק כי השוחט ובודק בעיר קטנה בארצות הצפון הוא גדול ממני הרבה בתלמוד ובפוסקים. בתנ"ך הגיתי תמיד, אך לא בכל הספרים בשו"ה, וכמה מלמדי תינוקות יש בישראל, שבקיאם במקרא יותר ממני. בדקדוק לה"ק [=לשון הקודש] עסקתי כל ימי בחבה יתרה, ועם כל זה עדיין לא קריתי המכלול וס' השרשים מראש ועד סוף, ואין צריך לומר שלא השתדלתי לרשום בזכרוני בכמה מקומות מצאנו במקרא זרות פלונית ופלונית ושאר עניני המסרה. **סוף דבר**: לא למדתי מאומה כדי למצוא חן וכבוד בעיני בני אדם, אך למדתי מה שחשבתי שיוכל להיות לי לעזר ולהועיל בחקירותי, כלומר מה שיוכל לעזרני בבקשת האמת בכל מה שנוגע לתורה ולחכמה.⁶³

הקשיים הכלכליים

למרות משרתו הקבועה של שד"ל כמרצה בבית המדרש לרבנים, סבלה משפחתו ממצוקה כלכלית. משכורתו הייתה דלה, לעתים לא שולמה בזמן, ואף קוצצה כמה פעמים בשל הקשיים הכספיים של המוסד. הוא הקדיש למוסד זה את מרב תשומת לבו והתמיד להורות בו עד סוף ימיו, אך במשך שנות עבודתו נאלץ להסתפק במועט. כשבע שנים לאחר תחילת עבודתו בפדובה פנה אליו אריה גינצבורג, בחור מגליציה, בבקשת סיוע, ובתשובתו מיום 1.1836.25.1 כותב לו שד"ל על הפגיעה במעמדו הכלכלי בגלל מצבו הכספי הקשה של בית המדרש, שקיצץ שישית משכר מוריו וביטל מההטבות שניתנו לתלמידים: "מה אעשה לך, ידידי, ומאין אושיעך? ואני בעל אשה ובנים, משתכר אל צרור נקוב, מבלי אשר אמצא אחרי שכרי מאומה, כי אם הלחם אשר אני אוכל והספרים אשר אני קונה".⁶⁴

63 המשך "אלה דברי שד"ל ז"ל האחרונים", המגיד, שנה י, גיליון 9 (28.2.1866), י"ג באדר תרכ"ו, עמ' 69–70 (ההדגשות שלי, ש"ו).

64 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 327. תיאור דומה על מצבו הכלכלי החמור אנו קוראים במכתבו אל ש"י"ר ב-19.7.1836: "[...] כי זה ארבעה חדשים וחצי שאין הקאללעגניוס נותן שכר הפראפעסטארען, כי אין הקהילות שולחים הכסף המוטל עליהם, אולי מיראת החלי הרע, ואני מוכרח ללוות כה וכה לפרנסת ביתי, וברוך ה' יום יום" (שם, עמ' 342).

מסירותו לתלמידים

על יחסו של שד"ל לתלמידיו בבית המדרש לרבנים כותב אברהם כהנא: כאב נאמן היה (שד"ל) נוגע אל לבו מצב כל אחד מהם. בעונג מיוחד היה מקשיב, בקראו לפניהם את המקרא, להערות כל אחד, כדי לרשום ולקבוע את שמם לתהלה בפירושו ולתת מקום לדעותיהם בעניינים שונים. לא הסתיר מתלמידיו דבר מכל אשר אתו. כל הספרים שבאוצרו, הנדפסים וכתבי היד, כל חבוריו, הנדפסים והבלתי נדפסים, כל אגרותיו אשר קבל ואשר כתב – היו תמיד לפני תלמידיו. עמם התווכח פעם בפעם והיה מודה להם על האמת. הם היו הטובים שבידידיו ולהם אנו מחויבים להודות בעד ספריו הרבים.⁶⁵

שד"ל היה מסור מאוד לתלמידיו לא רק בשעה שלמדו בבית המדרש, אלא דאג גם להעסקתם בתום לימודיהם. כאשר פנה אליו אותו בחור, אריה גינצבורג מגליציה, ושאל על אפשרות העסקתו כמורה בבית המדרש, השיב לו (25.1.1836) כי ראשית עליו לדאוג לתלמידיו:

רחוק הוא שתמצא בו [בבית המדרש בפדובה] פרנסה לאיש נכרי אשכנזי, והנה כמעט בכל שנה יוצאים מבית המדרש אחד או שנים בחורים, הצריכים למצוא מנוח לכף רגלם וטרף לביתם, וקצתם הוצרכו להרחיק נדוד בקצה איטליאה למצוא מחיתם. ואיך אפוא אבגוד אני בתלמידי ואקרא היום לאיש מארץ רחוקה לאמר: סורה שבה פה פלוני אלמוני, ולחם תלמידי תאכל? הלא אבן מקיר תצעק, וארצי מתקוממה לי.⁶⁶

ברוח דומה כתב גם לדוד יעקב מארוני ביום א' בסיוון תקצ"ח, 25.5.1838: "אמר הגואל: לא אוכל לגאול, פן אשחית את נחלתי. כן אנכי עם כל חפצי למלאות משאלות לבך הישר, לא אוכל לעשות את בקשתך, כל עוד אשר יש לי תלמידים (כבנים המה לי), החסרים כסא לשבת עליו."⁶⁷

שד"ל נפטר בפדובה בליל יום כיפור תרכ"ו (30 בספטמבר 1865), חודש ועשרה ימים לאחר יום הולדתו השישים וחמישה. הוא נקבר בפדובה, במרכז בית העלמין

65 כהנא (לעיל הערה 2), ד, עמ' 59.

66 אגרות שד"ל (לעיל הערה 19), עמ' 327.

67 שם, עמ' 425.

מול הפתח, ועל ציון הקבר כתוב: "שד"ל. לו דומיה תהלה. נולד בטריאסטי התק"ס נפטר בפדובה התרכ"ו".⁶⁸

סיכום

חדירת רעיונות אוניברסליים לאקלים התרבותי של אירופה בעקבות הנאורות הביאו את האינטלקטואלים היהודים, ושד"ל בתוכם, להגדרת זהות יהודית מפוצלת, שמרכיביה היו: זיקה לעם היהודי, מחויבות ליהדות, נאמנות למדינה ותחושת שייכות הומניסטית לחברת האדם באשר הוא אדם. שד"ל כמחנך יהודים מבוגרים בבית מדרש לרבנים, הראשון מסוגו, הציב לעצמו מטרות ברורות בהוראתו: חיבוב התורה על התלמידים, הענקת כלים להתמודדות עם טענות הכופרים ושאיפה להיות מוסרי ותרבותי יותר. שד"ל השתדל להנחיל ערכים אלה לתלמידיו. בתחום ההוראה ניסה לתאם בין הדת לבין התבונה האנושית, בהוראת "פשוטו של מקרא", לשון עברית, תולדות עם ישראל ומחשבת ישראל. מלבד ההוראה הפורמלית ראינו את תחושת אחריותו לשליחותו החינוכית ואת מסירותו להוראה בבית המדרש לרבנים, בד בבד עם הענקת עידוד למורים גם מחוץ לאיטליה. למדנו על דאגתו לתלמידיו, על החשיבות שייחס לפיתוח השכל האישי והרגש המוסרי, לאהבת הבריות ולפיתוח המידות הטובות. את האושר שמביאות לאדם המידות הטובות, ואת השמחה במה שיש – ניתן להשיג בעיקר על ידי לימוד תורה. העיסוק בתורה הוא התרופה לאדם מישראל נגד השפעת האַטיציזמוס, המקלקלת את האדם.

68 כדי לכבד את זכרו, הקימו בני עירו פסל שד"ל בלשכת הקהילה (א' ברלינר, ששה חדשים באיטליה, ירושלים תש"ה, עמ' יא–יב).

